

Az ökofalvak közösségi és rendszerelméleti vonatkozásai

Borsos Béla PhD.¹
PTE Földrajzi Intézet

Összefoglalás

Létezett-e vajon az aranykor, amikor az emberiség harmóniában élt a természettel és csak később „romlott meg” a viszony, vagy a civilizáció öröktől fogva kibékíthetetlen ellentétben áll a környező világ nem emberi tényezőivel? Sok jel mutat arra, hogy különböző társadalmakban különböző mértékig, de lehetett az emberiségnek aranykora. E harmonikusnak gondolt viszony visszaállítása a magukat ökofalunak definiáló közösségekben élő emberek elsődleges célja. Bár fel vannak vértézve a modern ökológiai gondolkodás és technika minden vívmányával, olyan szoros közösségi létet, mint amilyen egy aranykorban lehetett, a modern világ peremfeltételei nem engednek meg. Ez a rendszerelméletből ismert működési zavarokhoz vezet, amelyek azonban nem annyira feloldhatatlanok, hogy ne lenne érdemes foglalkozni velük. A cikk egy rövid áttekintésben erre vállalkozik, számos magyarországi és külföldi példán illusztrálva állításait.

Summary

Has there been any ‘Golden Age’, when humankind lived in harmony with nature, and this relationship was spoiled only later on, or, alternatively, does civilisation stand in irreconcilable conflict with the non-human factors of the surrounding environment right from the beginning? Many signs suggest that – although to a various extent in different societies, but – such a golden age for humanity might have existed. Restoration of this relationship thought to be harmonic is the primary goal of people living in communities which define themselves as eco-villages. Although they might be armed with all feats of modern ecological thinking and technology, the close interrelatedness of human communities, which must have been the prevailing paradigm in the golden age, due to the changing boundary conditions is not an option in our modern world. This leads to functional disturbances known from systems theory, which however are not so much irresolvable that it would not be worth to take a chance and deal with them. The article does exactly this, taking a chance in an overview with illustrating examples from all over the world.

Aranykor

Hamvas Béla, Padányi Viktor, Magyar Adorján és más, a hivatalosság által váltakozó szintű becsben tartott szerzők közös alaptétele egy, a történelem előtti aranykor feltételezése, amelyre mintegy függöny ereszkedik le a jótékony feledés fátyla. Minden, ami ezt követte, ismert és jól dokumentált, és minden, ami az előtt volt, homályba borul, csak valami zsigeri kollektív tudatnak kellene megőriznie, ha lenne ilyen (Hamvas 1988:17). Ilyen nem lévén azonban kénytelenek a kevesek, az Őrzők bizonygatni, hogy létezett. Őrzőknek tekinthetők azok – a létező szocializmus hivatalossága által agyonhallgatott – előadók és szerzők, például Papp Gábor vagy Molnár V. József is, akik a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdve a szisztematikus redukcionista gondolkodás ellenében fogalmazták meg az aranykor analógiás gondolkodásáról alkotott véleményüket (Pap 1990). Szerintük népművészetünkben egy ma már ismeretlen összefüggés rendszer jelenik meg, amely nem értelmezésen vagy elemzésen, hanem a dolgok egy az egyben történt megélésén alapult. A Csodaszarvas nem a csillagos égboltot jelképezte: *maga volt a csillagos égbolt* (Magyar 1997:118). Ez az analógiákban való gondolkodás lényege, a megfeleltetés.

Az aranykor azonban nem a Platón által leírt Atlantisz siratása, nem is a Bhagavad-gítá által megjósolt és az új kor (New Age) eljövételét 2012-re datáló hindu vagy maja jóslat. Még

---

¹ 1016 Budapest, Tigris u. 45/b, dioliget@t-online.hu

csak nem is a Hésziodosz-féle aranykor-mítoszt értjük alatta, amely szerint a Zeusz teremtette nemzedékek sora alatt a hajdanvolt könnyebb és gondtalanabb élet az emberi gyarlóság és bűn miatt fokozatosan leromlott. A mi tételünk ennél sokkal egyszerűbb. Annak lehetőségét szeretnénk megvizsgálni, hogy élhetett-e az ember egykor harmóniában a természettel, ahogyan azt a bibliai Édenkert képzete sugallja. Sőt, ennél még többet: azt, hogy az aranykorban élő ember épp gazdálkodása révén volt a természet része, kiegészítette, kiteljesítette annak folyamatait, fenntartva azok egyensúlyát. Ez az elgondolás korántsem általánosan elfogadott szakmai körökben, egyesek kategorikusan tagadják az aranykor létét (Takács-Sánta 2008:31), mások szerint voltak olyan civilizációk, amelyeknek sikerült ezt a harmóniát ideig-óráig megteremteniük, másoknak viszont egy pillanatra sem (Diamond 2005). Ami azért érdekes, mert korábban ugyanez a szerző is kategorikusan leszögezte: aranykor pedig nem létezett (Diamond 1991:285).

Anélkül, hogy feltétlenül hitelt adnánk a fejüket folyamatosan felütő összeesküvés elméleteknek, azt azért el kell ismernünk, hogy minden társadalom a jelen értelmezése és érdekei szerint szereti alakítani a múltját, még ha nem is megy el a végletekig, mint Orwell méltán híres regényében. A modern történetírás, akárcsak a biológia, hajlamos a mai társadalom axiómáit kivetíteni a távoli múltba és aszerint értelmezni az egyébként is nagyon foghíjas emlékeket. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a hivatalos verzióval szemben, amely szerint az ember mindig is harcban állt a természettel és a technika fejlődése is ennek a harcnak köszönhető, nagyon sok változatban és nagyon sok helyen bukkan fel az aranykor emléke. Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy a növények és állatok házasítása, az élelmiszer termelése és tárolása, épületek építése és a ruházat előállítását még a magasan szervezett civilizációk kialakulása előtt megtörtént. Sőt, mindezek előfeltételévé váltak az intézményi szerveződés lehetőségének, amely viszont a – mai és nem törzsi értelemben vett – társadalmi hierarchia, és ezzel egy uralkodó réteg kialakulásának alapja.

Van egy szociológiai elmélet (Jones 1990), amely szerint a középkor vége előtti európai társadalomban ismeretlen volt a mai értelemben vett személyi autonómia és individualizmus, az emberi létnek a közösséget alkotó csoporton kívül gyakorlatilag nem sok értelme volt. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az individualizmus hiánya automatikusan a környezettel való szorosabb kapcsolatot tételezne fel, vagy mentesítene a természet elpusztításától. A keleti társadalmakban még ma is sokkal kisebb szerepe van az egyénnek, ennek ellenére a környezet pusztítása nem kisebb méretekben folyik, a társadalmi szerveződéseknek pedig olyan torzulásai is előfordulnak, mint az Észak-Koreai diktatúra, az egyént ma is kíméletlenül bedaráló kínai kolosszus mozgása vagy Pol Pot kollektivisták őrülete.

A korai közösségek aranykora

Jó okunk van feltételezni, hogy voltak az emberi társadalomban olyan korai szerveződési formák, ahol az ember nem különült el a természet élőnek tekintett, egymásba foglalt rendszereitől. Ez lehetővé teszi, hogy – ha nem is tudatosan – a természeti rendszerek öntudatra ébredt alrendszereként fogalmazzuk meg saját magát és tagjainak helyét, szerepét. Ez az időszak térben és időben máskor és máshol jelentkezett és nem is biztos, hogy általános érvényűen létezett.

László Gyula szerint a nagycsalád olyan mágikus egységet alkotott, amely egyszerre jelentette az egészet és annak valamely tagját (*pars pro toto*). A nagycsalád által alkotott közösség egyúttal világmodell is, el is helyezi a társadalmat a világban, a társadalomszervezet oldaláról a közösség és tagjai teljes azonosságában, teljes vér- vagyon- és munkaközösségben nyilvánul meg (László 1944:192-193). Ez olyan, ma már kegyetlennek, igazságtalannak vagy hihetetlennek tűnő jellemzőkben is megmutatkozik, mint amikor a székely faluközösségekben

a leggyengébbet áldozták fel a közösség egy másik tagja által elkövetett bűn jóvátétele érdekében (Imreh 1973, 1983). A szabály megítélésénél azonban figyelembe kell vennünk, hogy akkoriban valószínűleg az emberi tudat sem volt még annyira elkülönült, egyedi és hatetszik, elidegenedett, mint a mi mai tudatunk. Az akkori emberek saját létezésüket is egész egyszerűen csupán valamely közösség részeként fogták fel. Falvaink, sőt városaink is a betelepült, zárt tömbben maradó nagycsaládokból keletkeztek. A falu egy új, egészen saját igényeire szabott és önmaga megújítására és fenntartására képes életközösséget teremt, amely elméletileg éppen olyan jó, és tartósan működőképes lehet, mint az, amelyik tevékenysége nélkül keletkezett (Tagányi 1894). Ehhez azonban nagyon komoly ökológiai szabályok betartására van szükség (most nem ez a jelen írás témája). Abban az esetben, amikor a mutatvány sikerül, kialakul az olyan „paraszt kultúra, ahol az ember generációkon keresztül ugyanazon a földön marad, azt szereti és valóban jó, gyakorlatban szerzett ismeretek alapján visszaadja a rögnek azt, amit attól kap.” (Molnár 2009: 119).

Egy vertikálisan tagolt társadalomnak azonban további szerveződési szintekre van szüksége. A legalsó szerveződési szint a falvaké, szerepük szigorúan önfenntartásra korlátozódik, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a tényleges gazdálkodás nem a falvak (nagycsaládok), hanem ezek közösségei, a faluközösség, nemzetség, törzs keretei között valósul meg. A sejteknek össze kell kapcsolódnuk és együtt kell működniük ahhoz, hogy teljes együttműködő rendszereket, élettereket, ökoszisztémákat alkossanak. Egy falu tehát nem falu. A szervezett rendszerek inherens tulajdonsága a hierarchia. Modern társadalmunkban ezek szerint nem önmagában a hierarchiával van a baj. Akkor mivel?

A civilizált ember számára a tulajdon lényege az abszolút hatalom valami felett, beleértve a megsemmisítés jogát is. Ez a modern tulajdon fogalmának megkülönböztető jellegzetessége. Nem mindegy azonban, hogy milyen tulajdonról van szó. Bár végső soron minden tárgy a természeti javakra vezethető vissza, az ember által teremtett tárgyak tulajdonlása teljesen más kérdés, mint közvetlenül a természeti javaké vagy egy másik emberé. Számos példa van rá, amikor a tulajdon megszerzése annak elpusztításával kezdődött: azáltal, hogy eredeti életközösségét elpusztították, a pusztító jogcímet szerzett az adott földterületre, az amerikai telepeseiktől a középkori erdők kivágásán át a Holdra szállásig. A „civilizált” és a természettel együttműködő társadalmi rendszerek közötti különbségek a tulajdon, mint korlátlan rendelkezési jog meglétéből vagy hiányából fakadnak. A természettel együttműködő emberi társadalmi rendszerek felépítésének és működésének alapvető eleme a rendelkezési jog korlátozása, míg a civilizált világban a tulajdon korlátai csak mások tulajdonát védik. Ennek megfelelően változott a magántulajdon szerepe a közösségben. Attól függően, hogy a pusztítás vagy a megtartás kérdése helyeződött előtérbe, az előbbiben a tulajdon jog, kiváltság, az utóbbiban egyúttal, sőt elsődlegesen, kötelesség. Az amerikai indiánoknál, a pusztai nomádoknál meg még számos más közösségnél is az ember csupán gazdája, de nem birtokosa az erdők, dombok, vizek alkotta gyönyörű tájnak. A magyar népcsoport is az Árpád kortól egészen a 16. századig a keleti népekhez hasonló földközösségben élt, azaz a föld tulajdonjoga nem egyénekhez, hanem közösségekhez kapcsolódott (Schiberna é.n.:9). Ahogy a tulajdon fogalmát kiterjesztették a természet egyre több birodalmára (élelmes cégek már telket árulnak a Holdon), úgy vált a korábban személytelen tulajdon egyre személyesebbé, kiiktatva a közösségi tulajdon fogalmát, amely közbenső lépés lehetett a folyamatban.

Az ökofalu mint rendszer

Láthattuk tehát, hogy egyes korai társadalmi formációk még felfoghatók úgy, mint természetes rendszerek. A nagy földi rendszerek ciklikussággal jellemezhető működése ugyanis alapvetően különbözik a mai társadalom lineáris technológiára épült módszereitől (Borsos 2009). Talán mondhatjuk azt, hogy az aranykorban, amely helyenként és népenként

változó időben ért véget, a társadalmi rendszer még a természeti rendszer alrendszereként funkcionált. Ennek megfelelően az emberi közösségek sokkal szervezettebben illeszkedtek mind egymáshoz, mind a környező természeti világhoz. Szerves illeszkedés alatt a természeti rendszerek működésének dinamikájához való alkalmazkodást értem, amely az ökológiai értelemben vett fenntarthatóság kulcsa. Azt hiszem, egy magát ökofalunak nevező településen ennek a szerves közösségnek a megteremtése lehetne az elérni kívánt ideális cél.

Az ökofalu mint fogalom egy jellegzetes települési mintát jelöl és azóta használják egyre elterjedtebben, hogy a hatvanas-hetvenes években nyilvánvalóvá váltak az ökológiai válság jelei és megszületett a környezetvédelmi mozgalom. Miután azonban önszerveződő és a társadalmi fősodortól igencsak eltérő szemléletű közösségekről van szó, nincs egyetlen, általánosan elfogadott meghatározásuk. A legtöbbet Declan Kennedy és Robert Gilman meghatározását fogadják el. Kennedy szerint:

„A fenntartható életmód modelljeinek kialakítására törekvő, városi vagy vidéki környezetben elhelyezkedő emberléptékű települések. Lehetnek új, vagy meglévőből átalakult községek. A magas színvonalú életminőséget, a természeti erőforrások megőrzését, rendszerszemléletű megközelítést példázzák, ahol egymásba fonódik az ökológia, oktatás-nevelés, részvételen alapuló döntéshozatal, zöld technológia és üzleti vállalkozás.” (Kennedy 2002).

Robert Gilman pedig azt írja:

„emberi léptékű, az összes jellemzővel rendelkező települést jelent, amelyben az emberi tevékenységek károsodás nélkül építhetők be a természeti világba, még hozzá olyan módon, hogy az elősegíti az egészséges emberi kiteljesedést és sikeresen folytatható a végtelenségig” (Gilman 1991)

Érdekes egybevetni a fenti meghatározásokat a rendszerelmélet néhány alapvető megállapításával. Elvben háromféle rendszer létezik: a szervezett rendszerben az egész több, mint a részek összessége, a szervezetlen rendszerben az egész kevesebb, mint a részek összessége (magyarán a részek egymást akadályozzák), illetve a semleges rendszerben a szervező és bomlasztó erők egymást semlegesítik, ezért a rendszer nem több és nem kevesebb mint részeinek összessége (Gorelik 1975). A természetes rendszerek szervezett rendszerek, és mint ilyenek, egymásra épülő al- és szuperrendszerek szerves, integrált halmazai. Ami különösen érdekessé teszi őket, hogy minden hierarchikus szinten olyan új tulajdonságokra tesznek szert, melyek nem vezethetők le a szerveződés elemeiből, azokban nem találhatóak meg, és összerendezettség nélkül, véletlen halmazban a szerveződés elemeinek összessége sem rendelkezik velük (Borsos 2003:89-90).

Ezeket az új tulajdonságokat, amelyek csupán a részek elemzésével megjósolhatatlanok, emergens, kiemelkedő, felbukkanó tulajdonságoknak nevezzük, mert a szerveződés új szintjén szinte a semmiből bukkannak fel. Az organizmusok minden egyes szerveződési szinten egységes egészként viselkednek és organikus egységgel bírnak, amely nem vezethető vissza máshová, sem alacsonyabb, sem magasabb szintre (Miller 1978). Az emergens tulajdonságok megjelenése a részek közötti kölcsönhatások és kapcsolatok szervezett hálózatának tulajdonítható, amely a rendszer funkcionalitásának lényege.

A szervezett rendszerek a felettük elhelyezkedő nagyobb egységhez – a szuperrendszerhez, amely környezetüket adja – számos ponton kapcsolódnak és annak változásaira – ha egészségesek – alkalmazkodással reagálnak. Az Alföld népe a középkorban vízgazdálkodásával olyan életközösségeket – növénytársulásokat és a rá épülő állatvilágot –, illetve élőhelyeket hozott létre, amelyek nélküle nem alakulhattak volna ki és nem maradhattak volna fenn (Andrásfalvy 1973, 2009, Bellon 2003, Molnár 2009:121). Megvolt hát benne a rendszerelméletből ismert önálló hierarchikus rendszer minden tipikus

tulajdonsága, amely a rezilienciához, a környezet változásaihoz történő dinamikus alkalmazkodáshoz elengedhetetlen (részletesen lásd: Borsos 2010).

A természetes rendszerekben a környezethez való kényszerű alkalmazkodás a szabályozás és vezérlés összehangolásán keresztül valósul meg. Ez a kibernetikus szabályozás törvényszerűségeit követi és a rendszerek szerkezete olyan, hogy a negatív és pozitív visszacsatolások egyensúlyának kialakításával érik el az alkalmazkodást: amíg a környezet lehetővé teszi, addig a pozitív visszacsatolás megerősíti a rendszer egy-egy működési elemét, amikor eléri a peremfeltételek adta korlátokat, akkor a negatív visszacsatolás kerül előtérbe és visszafogja az adott funkciót (például energia felvételt, növekedést vagy szaporodást).

A mai társadalom is többszörösen összetett rendszer, és nagyon bonyolulttá teszi, hogy kétféle módon szerveződik. Van intézményesen szervezett szerkezete, az állam és intézményei, gazdasági társaságok, ország, régió és térség, közigazgatás és üzleti élet, ahol az egyén másodlagos és a szerveződés maga adja a kereteket, illetve vannak szerves kapcsolatai, a család, a rokonság, szomszédok, munkatársak, melyben az egyének az általuk érzékelt érdekeik és értékeik mentén alkotnak spontán vagy intézményesülő szerveződéseket (Gyulai 2009:148). Ez utóbbiak körébe tartoznak az ökofalvak is. Szuperrendszerük a környező társadalom, főként az ország, régió, térség. A két szerveződési modell egymásnak feszülve adja a társadalmi működés kimenetét és az következik be, amit a rendszerben működő kölcsönhatások eredője meghatároz. Mindaddig, amíg az ökofalu elszigetelt és kicsiny alrendszer csupán, az eredő egyértelműen a meglévő szuperrendszerek javára billen.

A kapcsolat ugyanakkor a környező szuperrendszerrel is kettős: egyszerre természeti és társadalmi. A természeti rendszerekkel való kapcsolat rendszerint megvan, hiszen azért mennek oda, vagy azért hívják magukat ökofalunak. Igyekeznek harmonikusan illeszkedni a környezetükbe. A természeti környezettel való harmónia kialakítása igen sok tényező függvénye a méretektől az alkalmazott technológiáig és itt is lehet hibákat elkövetni, ez a kérdés azonban messze túlmutat a jelen tanulmány tárgyán. A lényeg, hogy egy ökofalunak a természeti rendszerrel való kapcsolataiban önálló alrendszernek kell lennie, különben nem érdemes az ökofalu megjelölésre.

De társadalmilag is rendszernek kell lennie, amely a környező szuperrendszer alrendszereként működik. A fentiekből következik, hogy akárhol, akármikor alakul is meg egy ökofalu, az nem lehet független a környezetétől, annak társadalmi jelenétől és múltjától, belőle fakad, mint fatörzsből gyöngye ága. Csakhogy nem szabad elfeledni a másik megállapítást sem: hogy egy falu nem falu, és valójában az ökofalvak csak egy bioregionalista felfogásban, egymással együttműködő egészek hierarchikus szervezetében lehetnének életképesek. Addig, amíg ez nem következik be, óhatatlanul a társadalmi szuperrendszerhez való kapcsolata határozza meg a létét és funkcionális korlátait. Márpedig ebben a társadalmi szuperrendszerben az emberi magatartást ma már a 18. századi felvilágosodás nyomában általánossá váló szekularizáció valamint a megszülető piacgazdaság hatására egyre inkább a korábban alig létező, az elvont fogalmi gondolkodáson alapuló instrumentális racionalitás jellemzi. Ez pedig önkényesen kitűzött célok megvalósítására törekvő cselekvés az arra leginkább alkalmas eszközök segítségével, ahol a célok helyességére való rákérdezés háttérbe szorult az eszközök hatékonyságához képest (Takács-Sánta 2008:57).

Nyoma sincs tehát a nyugati – és az egyre jobban nyugatiasodó keleti, déli, többi – társadalmakban a korábbi szerves tudatnak és együttélésnek. Miután pedig a fentebb említett önkényesen kitűzött célok megvalósítására törekvő cselekvés az uralkodó paradigma és ez alól az ökofalu próbálkozások sem tudják kivonni magukat. Kutatóként, szakértőként és a gyűrűfűi ökofalu egyik alapítójaként, lakójaként szerzett két és fél évtizedes tapasztalataim szerint egy magát ökofaluként meghatározó közösség szerkezete ezért alapvetően kétféle szokott lenni: vagy a környező társadalmat tükrözi társadalmilag, szociológiailag és pszichológiailag, vagy pedig egy attól markánsan elkülönülő önálló entitás, alrendszer kívánt

lenni. Village Homes (Davis, Kalifornia), Crystal Waters (Ausztrália), különösen pedig Ithaca (New York, U.S.) vagy Ganserndorf (Ausztria) az előbbi, Auroville (India), Arcosanti (Arizona), Findhorn (Skócia) Damanhur (Olaszország), The Farm (Sommertown, Tennessee) pedig az utóbbi lehetőség felé hajlik. Mindez persze nem jelenti azt, hogy más megoldás nem képzelhető el. Empirikusan ugyanakkor a legtöbb ökofalut alkotó emberek közösségét e két alaptípus valamelyikébe lehet besorolni.

A környező társadalmi szuperrendszer leképezése. Alrendszerrel lévén szó, nem egy az egyben jelenik meg persze a többségi társadalom egy ilyen közösségben, csupán az bizonyosodik be napról napra, hogy a saját árnyékát senki nem lépheti át. Amennyiben az ökofalu szervezői saját társadalmuk képviselőiből válogatják össze a faluban élőket, akkor azok ennek meg is fognak felelni: valamilyen szinten saját társadalmukat képviselik. Így tehát nincs mit csodálkozni azon, hogy egy volt szocialista országban, mint hazánkban a rendszerváltás táján vagy nem sokkal azt követően indult ökofalu próbálkozások legtöbbszörében a létező szocializmus képeződött le valamilyen formában.

Ennek árnyoldalait lehetett megtapasztalni több magyar kezdeményezés félsikerén is. Ismert szólásmondás a hatvanas évekből: a szocializmust olyan emberekkel kell felépíteni, amilyenek vannak. Csakhogy ehhez hozzátehetjük: Ergo, úgy is néz ki! Ennek a múltnak a terhes örökségét pedig mindenki magában hordozza valamilyen mértékben. Van, aki egy elfuserált disszidálási kísérletet követően, megmaradva megrögzött „másként gondolkodónak”, vágott bele ökofalu alapításba, van, aki elkötelezett békeharcos múltját cserélte az ökofalu alapítás nem kevésbé elkötelezetten harcos tevékenységére, vagy éppen évszázados értelmiségi álmokat kergetve szeretett volna valami „nagyot”, maradandót és társadalmilag hasznosat csinálni, van akinek az apja párttitkár volt, egy másiknak szocialista téveselnök, az egyiknek lecsúszott, alkoholista proli, míg a másik esetleg maga volt bányász az előző rendszer valamely rossz hatékonyságú, de ideológiától zengő bányájában: nem találván helyüket a kapitalizmusra épülő szép új világban, megpróbálkoztak ezzel az ökofalu dologgal. Sokan átvették a készen kapott ideológiát, mint ahogyan korábban is ideológiai készáruból öltözködtek, és hűebben szolgálják most, mint eredeti kitalálói. Ha akarunk, vonhatunk valamilyen párhuzamot a kommunisztikus elképzelések naiv továbbélése ürügyén a szocializmus közösségi vonása és az ökofalu „mindenki mindenkiért” hozzáállása között. Együttal okolhatjuk a közösségi élet kisiklásaiért is.

Az analógia azonban két helyen is sántít. Az egyik, hogy a szocializmusban, különösen a vége felé, amikor tehát az ökofalvak ötlete is felmerült, senki nem hitt már a közösség alkotó, építő, összetartó vagy bármilyen más erejében és csupán ürügyet látott benne saját kis üzleteinek, „maszekolásának” alátámasztására. Ebből az időből ered a mondás, miszerint ami a tied, az az enyém is, ami pedig az enyém, ahhoz neked semmi közöd. A filozófiát magas fokon üzökből alakult meg a rendszerváltás utáni újjgazdag elit. Aki pedig még nem ábrándult ki a közösség mítoszából, mehetett ökofalut csinálni. Előfordult, hogy valaki egy bőrönddel érkezett és egy megrakott teherautóval távozott, ahogyan az a fenti mondásból következik. Ez ugyanaz a mentalitás kicsiben, mint amit az önjelölt privatizálók csináltak társadalmi méreteken. A kilencvenes évek során az ökofalu elképzelések láttán, hallatán sok liberális értelmiségi ujjongott, biztatták az oda költözőket. Egyetlen olyan helyet sem ismerek azonban sem az országban, sem a világon, ahol az ökofalu tényleges megvalósítását neoliberais, piacorientált, relativista és kozmopolita értelmiségi kísérletnek volna meg. Viszont rengeteg tanulmányt, újságcikket írtak azokból a másokból, akik megkísérelték.

A másik pont, ahol sántít az analógia, hogy az ökofalu – ha jól csinálják – egyáltalán nem a kommunisztikus ideológia terepe és nem ellensége a magántulajdonnak. Persze, nem mindenütt csinálják jól és annak ellenére, hogy meghatározásában nem a kommuna, hanem az emberi közösség játszik lényeges szerepet, a két fogalom közti határ sokak szemében

elmosódik. Egyesek a zavarosban szeretnek halászni a fenti cinikus filozófia jegyében, mások pedig naivan valóban hisznek a kommuna szellemében. Ami azt illeti, több olyan neves ökofalu is létezik a világban, amely így indult és meg is fizetett érte. Az amerikai Tennessee államban letelepedett hippi csapat 1972-ben, tehát a hippi mozgalom hanyatlása során hozta létre The Farm nevű családtagadó, vagyonközösséget hirdető, vegetáriánus, otthonszülő és hasisszívó közösséget, amely majd később kiérdemli az egyik legtalpraesettebb ökofalu minősítést (Fike 1998). Addig azonban még sok víznek kellett lefolynia a helyi folyókon és túl kellett élni egy palotaforradalmat, amelynek során a magántulajdon visszakerült az öt megillető helyre az agyakban és a csekk-könyvekben.

A magántulajdon védelme ezen a ponton látszólag ellentmond a korábbi megállapításnak, miszerint a modern magántulajdon fogalma, amely jogként és nem kötelezettségként fogja fel azt, egyike az emberi társadalom alrendszeré a természet szuperrendszerét sértő működési sajátosságainak. Ez így is van, viszont megint vissza kell utalnunk a rendszerelméletről mondottakra: sajnos az ökofalu óhatatlanul kettős szerveződésben áll, és hiába lenne kívánatos a természeti vonalon a magántulajdon jogainak korlátozása, a társadalmi szuperrendszerben vagy lehetetlen ezt megtenni, vagy hátrányba kerül az, aki megteszi. Leginkább a termőfölddel és egyéb természeti javakkal, erdőkkel, vizekkel, halászati és vadászati jogokkal kapcsolatos jogszabályok és tulajdonviszonyok azok, amelyek ellentmondanak az egymásba foglalt természeti és társadalmi rendszerek koncepciójának. A kommunisztikus elképzelések, akár Leniné, akár a hippiké, amúgy is csupán torz tükrei a természettel hajdanvolt, szervesen megélt egységnek, mai társadalmi környezetünkben diszfunkcionálisak és a szerkezetben megvalósuló irányítás kiküszöböli azokat. Megoldást jelenthetne a közösségi tulajdon fogalmának visszaállítása, amelyet azonban a jogszabályok jelenleg nem tesznek lehetővé. Hiába mondanak le egy idealista közösségben hívó ökofalu lakói a közösség javára a javaikról, jogilag az bizonyosan nem közösségi tulajdonná, hanem csak valamilyen jogi személy – egyesület, alapítvány, szövetkezet – tulajdonává válhat.

Ha viszont a nyugati kapitalizmus bűvkörében jön létre a környező társadalmi szuperrendszer leképezésével magát ökofalunak tartó képződmény, akkor az tipikus esetben egy ideológiailag semleges, de a New Age zavaros eszméihez vonzódó, rendszerint középosztálybeli magányos vagy elvált emberekből álló, valamely nagyváros kertvárosi negyedében, de legalábbis vonzáskörzetében megtelepült lakóközösség lesz, szinte egészen biztosan saját földterület és mezőgazdasági, erdőgazdasági tevékenység nélkül. Persze mindenki szeparáltan gyűjti a szemetet, telekocsival jár vagy biciklizik (a repülőtérig, ahonnan aztán interkontinentális járással megy nyaralni), méregdrága bio élelmiszert vásárol, szinte biztosan vegetáriánus és állatvédő (hogy megmentse a Földet) és kötelességtudóan részt vesz a közösségi összejöveteleken, majd meggyőzi magát arról, hogy ő ökotudatos vásárló. Egyszóval: mintafogyasztó. Ilyen ökofalu annyi van, hogy példákat nem is érdemes említeni. A legtipikusabb talán a korábban már felsorolt Ithaca ökofalu New York államban, amely az egyetemváros szélén épült és csak technológiájának egy részében tér el egy közönséges parcellázott kertvárosi negyedétől. Rendszerelméleti értékelésben ezek a létesítmények teljesen belesimulnak a társadalmi szuperrendszer peremfeltételei közé, amely kooptálja, beépíti magába azokat a látszat intézkedéseket, amelyekkel az itt lakók megnyugtatták magukat, hogy ők most jót tesznek a Földnek, valójában azonban egyáltalán nem oldják meg a természeti és társadalmi szuperrendszer logikája között feszülő ellentéteket.

Önálló alrendszer: előfordulhat, különösen spontán szerveződésű és az ökofalu nevet csak a későbbiek során magukénak valló közösségekben, hogy eredetileg egészen más, de közös hajtóerő vezette őket a tényleges letelepedésre valamilyen adott földrajzi helyen. Ez a hajtóerő a legtöbb esetben valamilyen spirituális kötődés. Számos példát lehet mondani a világ bármely részéről, ahol előbb volt egy közösség, amely spirituális alapon szerveződött, aztán

annak tagjai szerettek volna fizikailag is egymás közelében élni, ezért valahol letelepedtek és miután letelepedtek, vagy ezzel egyidejűleg, érdeklődni kezdtek egy, a környezetükkel harmóniában lévő életmód iránt (Findhorn, Damanhur, Auroville). Az ilyen közösségek önálló társadalmi alrendszerként alkotnak, amennyiben tagjaik tudata megkülönböztethető a környező többi alrendszer, illetve a szuperrendszer tagjainak tudatától.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy ezek a közösségek rendszerint a társadalom nagyobb vonulatainak ellenhatásaként jöttek létre, ezért számos ponton mondanak ellent a szuperrendszer működési sajátosságainak. Köztudott, hogy a Krisna-völgyiek közössége elsődlegesen vallási közösség – a környezetkímélő viselkedés számukra egyenesen következik a védikus alapelvekből. A közösség hierarchikus felépítésű, irányvonalát döntően a vezetők határozzák meg. Minden közös (értsd: egyházi) tulajdonban van, magántulajdon gyakorlatilag nincs. Kiemelt törekvésük a minél nagyobb fokú önellátás (Takács Sánta és Andacs 2009, Farkas 2009, 2011, 2012). Ugyanakkor a Krisna-tudatú hívők számára nem ellentmondás, hogy adományokat gyűjtsenek a közösség számára. Pragmatista életfilozófiájuk nem tesz különbséget a munkával megteremtett és az adományként megszerzett anyagi javak között. Társadalmilag sem nevezhető a környező szuperrendszer szerves alrendszerének, hiszen ez a hitvilág az indiai szellemi áramlatok egyik vonulata, amely még inkább idegen testként ékelődik be az őt körülvevő társadalmi környezetbe, mint az egyébként a környező falvaktól legtöbbször szintén elkülönülő többi ökofalu. A közösség fogalma kulturális és földrajzi tartalommal is bír, ezért kapcsolataiban célszerűbb annak a természeti és társadalmi környezetnek a sajátosságait figyelembe vennie, amelybe beleágyazódik.

A magyarországi kísérletek közül leginkább a visnyeszéplaki élőfalu emlékeztet egy valódi magyar közösségre. Itt azonban egy talán sosemvolt idillikus paraszti létforma visszaállítása a cél, amely nem fog tömegeket vonzani, mert a modern technika számos vívmányáról való lemondással és kemény mindennapi munkával jár. A közösség életében, összetartozás tudatában az ott élők döntő többsége számára kimondottan is fontos szerepet játszik a katolikus vallás. Elkötelezettségük néha talán túlbuzgóságban nyilvánul meg, ugyanakkor a hagyományok tisztelete és őrzése közvetlenül vezet a környezetkímélő életformához. Saját bevallásuk szerint a természettel való együttélés nem igazán igényel tudatos odafigyelést, az mintegy magától jön. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a hagyományok követése nem feltétlenül jelent a környezetbe simulást. A visnyeszéplakiak esetében például követendő példa a nagycsalád, az átlagos gyerekszám 3,4 körül, azaz jóval a stagnáló népességet biztosító 2,1 körüli érték fölött van (Takács Sánta és Andacs 2009). Mondanunk sem kell, hogy ez a megoldás nem fenntartható. Sem társadalmilag, sem természetileg. Azt már a jövő dönti el, hogy ebből a sok gyerekből hány marad a faluban, és mikor „telik meg” az adott természeti környezet.

Az indiai Auroville szintén önálló alrendszer, de ennek meg is vannak a következményei: óhatatlanul konfliktusba került a környező társadalommal. Mint egy nagy idegen test ékelődik Tamil Nadu állam tamil falvai közé a félsivatagos, száraz területen. A főként külföldiekből álló nemzetközi ökofalu spirituális alapokon szerveződött, a Shri Aurobindo nevével fémjelzett elitista ashramból (vallási vezető körül szerveződő szektás közösség) vált ki. A szétszórta, nagy területen elhelyezkedő település központja egy irdatlan nagy beton meditációs csarnok, a Matri Mandir. Ökofalu csak később lett belőlük, amikor megtanulták, hogy a mostoha körülmények között hogyan maradjanak fenn. A falu közössége és a környező tamilok között vannak feszültségek, de adódtak problémák az ashram vezetését a mester halála után átvevő Shri Aurobindo Társasággal is. A Társaság rá akarta tenni a kezét Auroville-re is, miután az ashram gyakorlatilag már a tulajdonát képezte. Az auroville-iek azonban ragaszkodtak hozzá, hogy Auroville nem lehet magántulajdon. Erre a Társaság gyakorlatilag kiéheztette őket. Hiába mentek panaszra akárhová, a Társaság keze messzire

elért, tagjai között befolyásos emberek, például a szövetségi kormány volt miniszterei is szerepeltek, és a külföldiek panasza nem ért semmit (Borsos 2003/2: 190).

A közösségi lét zavarai

Az „üzenet” és terjesztése között ellentmondás feszül: Véleményem szerint a magukat ökofalvakként definiáló közösségek túlságosan is sokszor és túlzott mértékben alapozzák létüket létük reklámozására. Ez alatt azt értem, hogy létezésüket a többségi társadalom ellenében fogalmazzák meg és hangsúlyozzák, ők egy életmód alternatívát valósítanak meg, amely példaértékű lehet mások számára. Ez önmagában nemes cél. De ebből eredően előadásokat tartanak, munkamegbeszéléseket, kirándulásokat szerveznek, bemutató központot hoznak létre, rengeteg embert csábítanak földrajzilag elkülönült helyükre, ami végeredményben nem más, mint konferencia turizmus. Márpedig azt tudjuk az illetékes szakemberektől, hogy a túl sok turizmus megöli a turizmust, éppen azt pusztítja el, ami miatt a sok ember odamegy. Egy ökofalu esetében például az erdő csendjét. Az ellentmondás következtében óhatatlanul sérül az eredeti elv: a rengeteg ember fizikai mozgása, autózás, repülés és egyéb erőforrások fogyasztása nem szolgálja az eredeti cél megvalósulását, az egymásba foglalt természeti rendszerekhez való illeszkedést. A wales-i Alternatív Technológia Központba pedig tízezrek érkeznek, hogy megtekintsék a szélkereket és vízimalmot, amelyek valószínűleg soha nem fognak annyi energiát előállítani, mint amennyit ezen emberek odaszállítása felemésztett. Ami még csak igazolható lenne, ha az oda érkező tízezrek ezután nekiállnának saját szélkerejük és vízimalmuk megépítésének. Mondanunk sem kell, önáltatás lenne azt hinni, hogy ez így van. Legtöbbjük számára csak egy kirándulás az egész. Funkcionális zavarokat jelez az is, ha az ökofaluba érkező vendégeket kénytelenek a nagyvárosi áruházban vásárolt élelmiszerekkel etetni, mert helyben nincs annyi ennivaló, hogy a napi 30-40 embert ellássa.

Ökofalu kutatás: A másik igen zavaró tényező a kutatók igen nagy száma. A múlt század huszas éveinek kvantumfizikai felfedezései óta természettudományos bizonyítékunk is van rá, hogy a megfigyelés ténye és a megfigyelő maga is kihat a megfigyelt tárgyra vagy jelenségre, objektív megfigyelés, leírás tehát már elvben sincs. A társadalomtudományok művelőinek feladata, hogy embertársaik által alkotott képződményeket vizsgáljanak. Az ökofalvak lakóinak egyébként sem természetes (mert csinált) közösségi élete tehát nem csak a maguk választotta bemutató szerep miatt torzul, hanem a kívülről érkező megfigyelők okozta hatás miatt is. Különösen, hogy az ökofalvakként nevezett képződmények kutatásával foglalkozók sokan vannak, alkalmasint többen mint akik ott is laknak. A Gyűrűfűn épült ökofalu állandó felnőtt lakossága nem haladja meg a két tucatot. Fennállása során ennél egészen biztosan több szakdolgozat, diploma dolgozat készítő vagy terepkutatáson lévő hallgatót, kutatót fogadott, köztük a jelen tanulmány szerzőjét is (Borsos 2007). Sajnos legtöbbször ezek a kutatások sem azt vizsgálják, ami a legfontosabb lenne: mennyire sikerül ezeknek a kísérleteknek kitűzött céljukat elérniük és a közösségi együttélés mintáit is megújítva a természeti rendszerekkel jobban összhangban álló emberi települést létrehozniuk. Rengeteg az ökofalvak lakóiról készült szociológiai, néprajzi, marketinges, politológiai, közgazdasági, kommunikációs felmérés, stb. de kevesen vizsgálják természettudományos módszerekkel egy ökofalu környezeti hatásait, energetikai egyensúlyát vagy erőforrás fogyasztását hasonló társadalmi helyzetű, de nagyvárosban élő emberekével összehasonlítva. Pedig igen jó lenne tudni, változik-e általa szignifikáns mértékben az ember-környezet viszonya. Még leginkább az ökológiai lábnyom kutatás közelíti meg ezt a kérdést, a maga korlátaival együtt (Haraldsson 1998).

Talán e tanulmánnyal átfogóbb kép rajzolódik ki az ökofalu kezdeményezések Achilles sarkáról: a közösségi életükről. Nem árt azonban ismételten felhívni minden terepen dolgozó kutatónak a figyelmét, hogy aki ökofaluban él, az nem csupán egy adatközlő, a néprajzi kutatás alanya. Elsődleges célja, hogy a modern nagyvárosi vagy vidéki életformával szemben kínált és általa teremtett alternatívát megélje. Akárcsak az orvostudományban vagy a kísérletes tudományok bármely más ágában, nagyon óvatosan szabad csak közelíteni a kísérlet (megfigyelés) tárgyához, hogy annak viselkedését a lehető legkevésbé befolyásoljuk. De nem csak a tudományra igaz ez a meglátás. Modern világunkban sokszor csúsznak el az arányok. Erről szól a következő anekdota.

Az amerikai mezőgazdasági minisztérium, az USDA egyik tisztviselője zokogva borul az íróasztalára. Részvétellel, sajnálkozva áll meg mellette a kollégája:

– Mi a baj, John? Mi történt?

Mire John:

– Brühühü...! Meghalt a farmerem!

Szociológiai összetétel: Bár kézenfekvő, sokszor nem gondolunk utána, hogy az ökofalvak mesterséges képződmények. Nem a tájban eredetileg megtelepült, oda született emberek alkotják és hozzák létre őket. Mint ilyen, létük demográfiailag egy migrációs jelenség. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az ott lakók újonnan kénytelenek kialakítani emberi közösségeket, eltérő háttérrel, eltérő elvekkkel, sokszor – de nem mindig – közös előzmények nélkül. Az amerikai irodalomban külön szakkifejezés is létezik erre a fajta közösségi létre: *intentional communities*, szándékosan csinált közösségek. Aki a felületen látja, csak azt fogja észrevenni, hogy a helyi kisközösségek alapítói, meghatározó személyiségei szinte kivétel nélkül diplomások, sőt, nem egyszer a közösség összes tagjára igaz ez. Továbbá azt, hogy a falusi kisközösségek tagjai is nagyjából eredetileg városiak voltak. Éppen ezért a jó szándékú kutatók azt javasolják, hogy elsősorban az ő nyelvükön érdemes szólni az új kisközösségek indulásának segítésekor. Tudományos alapokon nyugvó, tudományos igényességgel, de egyúttal közérthetően megírt kézikönyv összeállítását és a kézikönyvet kiegészítő honlap készítését szorgalmazzák (Takács Sánta és Andacs 2009).

Amit azonban csak az érezhet át, aki életközélen és nem egy-két kérdőíven vagy akár mélyinterjúval keresztül szerzett tapasztalatokat ezekről a közösségekről, az, hogy a csináláshoz hihetetlen fanatizmus, kitartás és elkötelezettség kell. Lemondás, a főárammal szemben úszás, sokszor kilátástalan küzdelem a hivatalokkal, az anyagiak előteremtése ügyében és a közösségi bajok orvoslásában.

Az ilyen csak az erős akarátú emberek sajátja, akik valamilyen okból kilógnak a sorból. Ezért aztán annak ellenére, amit az előbbieken az amerikai kertvárosi ökofalvokról mondtam, az ökofalu nem tömegembernek való, aki hajlamos az árral úszni és mindig azt csinálja, úgy gondolkodik, ahogyan a körötte lévők többsége és ahogyan azt a média és a társadalmi környezet egyéb elemei, a reklámok, a kereskedelem sugallja. Ezért vannak olyan kevesen, akik megpróbálkoznak az új életformával. És ezért összeférhetetlenek azon kevesek, akik csinálják. Mindig a szép elvek törnek meg a valóság próbáján. Elhivatottság és küldetés tudat szépen megférnek az oktalan makacssággal és önfejűséggel. Autonóm emberek nehezebben tudnak alkalmazkodni is, ezért rengeteg az olyan példa, ahol szakításra került sor az alapítók között, vagy maga a közösség bomlott fel frakciókra.

A másik lehetőség, amikor a saját személyiségüket nagy mértékben feladó, könnyen vezethető emberek élnek ilyen helyen. Ők ugyanolyan fanatikusak és elkötelezettek lehetnek, de nem saját, hanem készen kapott idegen ideológiák szolgálatában. Ezek az emberek a többségi társadalomban különböző okok folytán – legtöbbször hátrányos helyzetük miatt vagy azért, mert alkatalilag nem alkalmasak a versenyszellemet szuggeraló fogyasztói társadalom egyre gyorsuló és egyre kíméletlenebb ütemét felvenni – nem érzik jól magukat és valami

másra vágnak. Maguktól azonban nem képesek változtatni az életükön. A legtöbb ökofaluban van meghatározó személyiség, de – tisztelet a kivételnek – ezek a meghatározó személyiségek igen gyakran narcisztikus vonásokkal és túlzott hatalmi ambíciókkal is rendelkeznek a meggyőző, nagy hatású kisugárzás mellett. Márpedig a hozzájuk csapódó embereknek kapóra jön, ha valaki megmondja, mit kell csinálni és az nem a társadalmi szuperrendszerbe való betagozódás kényszere. Különösen az önálló alrendszerként szerveződő, spirituális alapú közösségeknél jellemző a fanatikus követők nagy száma. Márpedig egy valódi közösség nem ilyen. Ott kritika és önkritika, önreflexió kell a vezetés alapja legyen, akárcsak egy jól működő rendszerben a kibernetikus visszacsatolás.

Azt, hogy mi is egy jól működő rendszer, kevesen tudják a résztvevők közül. A diploma önmagában nem elég, nem lesznek tőle rendszerelméletileg képzettek, de sokszor nem is erről szól számukra a dolog. Inkább az önmegvalósítás egy formája, vagy ösztönszintű menekülés, illetve kivonulás a többségi társadalomból. Kérdés azonban, hány ember számára jelenthet reális alternatívát egy ilyen radikális váltás.

Nem lenne helyes azonban azok rovására írni az önmagukról és a környezetükhöz való viszonyukról kialakított kép következetlenségét, akik legalább megpróbálták. Mások még idáig sem jutottak el. Ha vissza akarnánk állítani a természettel együttműködő emberi társadalmat, vissza kell térnünk a Hamvas szerint most függönnyel elválasztott aranykorba, ahol az emberi öntudatba szervesen épült be a természet, mint élőlény fogalma, és ahol az ember csupán része volt ennek a nagyobb egységnek. Mindez átélhető és feltehetően egykor át is élt valóság, legalábbis egyes korokban és azon szerencsés kultúrákban, amelyeknek volt (lehetett) aranykoruk. Ahhoz azonban, hogy a ma embere valódi közösségi szinten kapcsolatba tudjon lépni olyan hatalmas élőlényekkel, mint az erdő vagy egy nép, nagyfokú érzékenységre van szükség, ingerküszöbünket messze a mai szint alá kell csökkentenünk, hogy felfoghassuk az ezekből a lényekből – együttműködő természeti rendszerekből – felénk áramló jeleket. Márpedig ha ezt megteesszük, a civilizáció sokkal hangosabb jelei fájdalmas ingerként fognak jelentkezni és valódi idegrendszeri panaszok alakulnak ki. A lélekgyógyász szerint, ha a neurotikus ember olyan időkben és környezetben élne, amikor a mítosz még összekötötte az ősök világával, ezáltal az átélt, nem csupán kívülről látott természettel, akkor elkerülhetné a meghasonlást önmagával (Molnár 2009:130). Az ökofalvak jelenleg még nem érték el azt a kritikus tömeget, amely alkalmas a civilizációs zajok teljes kiszűrésére. Hiányzik a mítosz, a múlttal és a régiek világával összekötő kapocs is. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ha valahol, akkor ilyen körülmények között van lehetőség a rég elvesztett kapcsolat visszaszerzésére.

Hivatkozások:

ANDRÁSFALVY Bertalan

1973 A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt, in: Zsigmond, Károlyi (szerk.): *Vízügyi Történeti Füzetek 6. Vízdok*, Budapest

2009 A gazdálkodás következtében végbement földfelszín változások vizsgálata a Kárpát medencében, In: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében* szerk.

Andrásfalvy Bertalan és Vargyas Lajos, L'Harmattan, Budapest, 9-19. o.

BELLON Tibor

2003 *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön* Timp Kiadó, Budapest 230 pp

BORSOS Béla

2003 *Azok a bizonyos könnyű léptek I.: Ökológia és rendszerelmélet. Egyetemi tankönyv.*

L'Harmattan Budapest, 244 p.

2003 *Ázsiától Ázsiáig. Útleírás.* L'Harmattan Budapest, 223 p.

- 2007 *Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben* PhD. disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola Pécs 207 o.
- 2009 Systems theory and ecological settlement design, a pilot project in rural Hungary, *Hungarian Studies* (ed. M. Szegedy Maszák), Akadémiai Kiadó, Budapest, Volume 23 No 2 pp 175-194
- BORSOS, Béla – Zsuzsa Flachner – Gergő Nagy – Lóránt Fehér – Péter Balogh
2010 *ILD Manual: A practical guide to integrated land management methods intended to improve land use and water management efficiency in the Tisza basin*. ICPDR/ UNDP/GEF Integrated River Basin Management in the Tisza IC/WD/384-HU 30 September 2010, 167 pp
- DIAMOND, Jared
1991 *The third chimpanzee: The evolution and the future of the human animal (originally: How our animal heritage affects the way we live)*. Hutchinson Radius. New York 364 pp.
2005 *Collapse. How societies choose to fail or succeed*. Viking. Penguin Group, New York 575 p.
- FARKAS Judit
2009 „Krisna egyik kertje”. Hit-orientált életmód és környezet-átalakítás Somogyvámoson. In Andrásfalvy Bertalan (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest, L’Harmattan. 331-346.
2011 „India magyarországi mosolya”. Ellenvilágok és élménymodellek párbeszéde Krisna-völgy ökofalu turizmusában. In Fejős Zoltán (szerk.): *Színre vitt helyek. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum. Budapest, (Tabula könyvek 11.), 62-81
2012 „Végállomás, nem megy tovább”. Krisna-völgy jelentései, értelmezési alternatívái. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Tanulmánykötet a 60 éves Vargyas Gábor tiszteletére*. L’Harmattan, Budapest. 555-577
- FIKE, Robert (ed.)
1998 *Voices from the Farm. Adventures in community living*, Book Publishing Company, Summertown, Tennessee, 1998, 161 pp
- GILMAN, Robert
1991: The eco-village challenge, *In Context* No 29 (Living Together), Summer 1991, p 10,
- GORELIK, George
1975 Principal ideas of Bogdanov’s Tektology: the universal science of organisation, *General Systems*, Vol XX, 1975, pp 3-15
- GYULAI, Iván
2009 Fenntartani a fenntarthatatlant in: *Mária Kóródi (ed.): Az erőszak kultúrája. Fenntartható-e a fejlődés?* Pallas, Budapest pp 135-159
- HAMVAS, Béla
1988 *Scientia Sacra: Az őskori emberiség szellemi hagyománya*, Magvető Kiadó, Budapest
- HARALDSSON, Hörður
1998 *Is ecological living in Sweden different from conventional living? A case study of the ecological village Toarp and the conventional town Oxie in south Sweden*. Master’s thesis, Lund University, Sweden
- IMREH István
1973 *A rendtartó székel falu*, Bukarest, Kriterion
1983 *A törvényhozó székel falu*, Bukarest, Kriterion
- JONES, Alwyn K.
1990 Social Symbiosis: A Gaian Critique of Contemporary Social Theory, *The Ecologist*, Vol. 20. No 3 May/June 1990, pp 108-113

- KENNEDY, Declan
2002: The ecovillage concept in: *Ecovillages in Europe. A commitment to our Future.*
CD-ROM Global Ecovillage Network Europe. Torri Superiore, Italy 2002
- LÁSZLÓ Gyula
1944 *A honfoglaló magyar nép élete* Magyar Élet kiadása. h.n.
- MAGYAR Adorján
1997 *A Csodaszarvas*, Magyar Adorján Baráti Kör pp 118-120
- MILLER, James Grier
1978 *Living Systems*, McGraw-Hill Book Company, letöltve 2013-06-13:
<http://www.panarchy.org/miller/livingsystems.html>
- MOLNÁR Géza
2009 *Ember és természet – természet és ember*, Kairosz Kiadó, Budapest 172 p
- PAP Gábor
1990 *Csak tiszta forrásból. Adalékok Bartók Cantata profanájának elemzéséhez.*
Mandátum. A Kós Károly Egyesülés kiadványa, Budapest 304 p
- SCHIBERNA Endre
év nélkül: *Magán-erdőgazdálkodási ismeretek*, kézirat, Nyugat-Magyarországi Egyetem,
Sopron
- TAGÁNYI Károly
1894 A földközösség története Magyarországon. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1.
199 o. Letöltve: http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt03093004/1_0_2_pg_199.html 2013-09-18
- TAKÁCS-SÁNTA András
2008 *Bioszféra átalakításunk nagy ugrásai*, L'Harmattan, Budapest 115 oldal
- TAKÁCS-SÁNTA András és Andacs Noémi
2009 Ökológiai életmód-alternatívát megvalósító helyi kisközösségek vizsgálata *A 2009-ben végzett terepi vizsgálatok összefoglaló jelentése a Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának Hivatala részére* (kézirat)